

**ТАБЫЯТТАНУУ ИЛИМДЕРИНИН ТЕРМИНДЕРИНИН ПРОБЛЕМАЛАРЫНА
КАРАТА ОЙ ТОЛГООЛОР**

К.Тыныстанов атындагы Ысыккөл мамлекеттик университетинде, «Ысыккөл университетинин кабарчысы» (Вестник Иссык-Кульского университета) деген ат менен чыгуучу, көлөмдүү (15,5 басма табак) илимий журналдын 2005-жылы 15-санында: М.М.Кидибаев, Н.О.Мааткеримов жана К.Шаршеевдердин авторлугунда «Кыргыз табигый илимдериндеги терминдердин түзүлүшүндөгү көйгөйлөр» [1] аттуу илимий макала (журналдын 17-21 беттеринде) жарык көргөн.

Албетте, окумуштуулардын кыргыз тилиндеги табыйгый илимдердин терминологиясынын көйгөйлүү, али чечиле элек, маселелерине илимий коомчулуктун көңүлүн буруусу жана аларды илимий талдоого алууга болгон аракет-далалаттары - мактоого алууга татыктуулугуна жана мындай демилгени окумуштуулардын дээрлик көпчүлүгү ар тараптан сүрөөнгө алаарына күнөм санап, шектенүүгө шылтоолор жок, табылбайт.

Кеп (сөз), макалада «маселелердин» кандай (канчалык) илимий деңгелде изилдөө жүргүзүлгөндүгүнө жараша, анын илимий баалуулугу аныкталат жана сапаттуулугу мүнөздөлөт. Акыркы айтылгандарга токтолобуз.

Адегенде эле, макаланын аталышы илимий негизде, туура берилбегендиги, ага болгон «көз карашты» кескин түрдө тескери – терс тарапты көздөй бурат. Тактап айтканда, «жекеменчик» кыргыз улутуна таандык табыйгый илимдер жок. Мисалы, кадимки эле, баарыга белгилүү, математикадагы көбөйтүүнүн жадыбалынын улуттук эрежеси болбогон сыяктуу, табыйгый илимдердин закондорунун да «улуттук өзгөчөлүктөрү», «улуттук касиеттери» ж.б. болбойт. Демек, жок нерсени бардай кылып көрсөтүү – табигый илимдердин сакталуу закондорун жокко чыгарат.

Ушул сыяктуу, темадагы «илимдердеги терминдер» түшүнүгү туура аныкталбаган, себеби, терминологиянын жалпы теория-принциптерине ылайык, ар кандай илимдердин терминдерине карата сөз козголгондо, «эмнедеги терминдер» деген суроо-эч качан коюлбайт; илимий жана так, туура суроо - «эмненин терминдери» болууга тийиш.

Андан ары, макаланын 19-бетинде табигый илимдердин терминдеринин «синонимиясы» туурасында айтып келип, макаланын «Адабияттар» бөлүмүндөгү [10] китептин авторунун дарегине төмөнкүдөй бөтөнчө кескин сын-пикир айтылган: «Мисалы, дейт авторлор, [10] китептин автору физика боюнча» окуу китебин сынга алып «трение скольжения» деген термин үч ар башка вариантта которулганын (жылмышып сүрүлүү, тайгаланып сүрүлүү, сыйгаланып сүрүлүү) көрсөтүп, кайра өзү «дефект» деген терминди үч эквиваленттүү терминдер менен которгон: «кемчилик, жетишпегендик, бузулгандык», ал эми, - «Распад» деген терминди «бузулуу», «бөлүнүү» жана «ажыроо» деп үч вариант менен которгон».

Бул учурда, макаланын авторлорунун «синонимдерге» болгон көз караштары илимий чындыкты туура чагылдырбайт. Алсак, эгерде, ар кандай илимдердин терминологиясында синонимдик терминдердин болуусуна абсолюттук тыюу салынса, ал эми, акыркынын, тескерисинче, - жалпы тилдин лексикасында синонимдик сөздөрдүн арбын-көп болуусу анын өзгөчө чыгаан байлуулугун жана алар аркылуу айтылуучу ой-пикирлерди толук, эркин, ар түркүн боектогу «кооздукта» жана терең маанисинде берүүдө, практикада - турмушта колдонулуучу куралдын күчтүү бир

составдык түзүүчүсү катары пайдаланылат.

Авторлор тарабынан бир эле тилдин синонимиясынын «күңгөй-тескей» маселелери, туура-илимий мааниде түшүнүлгөн эмес. Алсак, мисалы, орус тилиндеги «Распад» деген «карапайым» - кадимки сөздү кыргызчага которууда, жогоруда айтылган үч жана андан да көп варианттарда берилүүсү, тилдин теориясына каршы келбейт [9]. «Распад (дын)» кыргыз тилиндеги варианттуулугу аны курчап турган ой жүгүртүүнүн контекстине жараша болуусу табийгый нерсе. Бирок, ал сөздүн («распад») кыргызча варианттарынын, кыргыз тилиндеги кандайдыр бир терминдин элементи катарында пайдаланылса, алар анда өзүнүн мурунку касиеттерин (терминдин элементи болгонго чейинки) толугу менен «унутуп» таштап, өзү элементи болуп кирген терминдин касиеттерин «кыйшаюсуз» кабыл алат. Мисалы, орус тилиндеги «Радиоактивный распад» аттуу терминдин кыргыз тилине: же «Радиоактивдүү бөлүнүү», же «Радиоактивдүү ажыроо» жана же «Радиоактивдүү бузулуу» деген синонимдик терминдердин, илимий термин болуп калууга болгон, бирдей укуктуу потенциалдык мүмкүнчүлүктөрү четке кагылуу менен, терминологиянын принциптерин толук канагаттандырган гана варианты (бир гана) калтырылып, акыркысы баарлык учурларда: окутуп билим берүүдө, илимий иштерди жүргүзүүдө, окуу китептеринде жана окуу методика-дидактикалык колдонмолордо ж.б. терминдин касиеттери сакталуусу милдеттүү түрдө зарыл. Ал эми, тескерисинче болгондо, термин өзүнүн «түшүнүктү» чектөө жана туюндуруу касиеттерин жоготот.

Макалада табийгый илимдердин терминологияларынын азыркы учурдагы авалы жөнүндө сөз болгон бөлүмүндө (18-19-б.б.), терминдердин тармактык системаларынын «ой-чункурлуу» жагдайларына өзүлөрүнүн илимий көзкараштарын билгизбегендиги (ачык ойлорун айтпагандыгы) – макаланын илимий деңгелин жана сапаттуулугун төмөн түшүрбөй коё алган эмес.

Мисалы, кыргыз тилиндеги табыттануу илиминин терминдерин «типтештирүү» (типтерге бөлүү) «маселеси» боюнча төмөндөгүдөй жыйынтыктыкка келишкен: «Бүгүнкү күндө биздин коомдо терминдерди колдонуу жөнүндө бири-бирине карама-каршы шарттуу түрдө төрткө бөлсө боло турганда (макалада кандай жазылса, ошондой берилди, -М.Н.) көз караштар сунуш кылынып жүрөт. Алар төмөнкүлөр (16-б.).

Бул «көчүрмөдөн», табийгый илимдердин терминдери «шарттуу түрдө» төрт бөлүктөн («типтен») турарынан башка маалыматтарды алууга мүмкүн болбогондуктан, биз, төрт «типтеги» терминдердин системасына талдоо – анализ жүргүзүүнүн алдында (мурун), келтирилген «көчүрмөдөгү» маалыматтардын мазмуунунун анализине токтолууну куп көрдүк.

Чындыгында, көчүрмөнүн биринчи сүйлөмүндө авторлор, макала, сөздүктөргө өзүлөрү «талдоо» жүргүзгөндөн кийин гана, айтылган төрт типтеги терминдердин болоорун, ишенимдүү түрдө таксыктап турушса, - экинчи сүйлөмдө, - андай «типтештирүүнү» башкаларга таандыкдашкан.

Дагы эле, сүйлөмдөр кыргыз тилинин синтаксисинин эрежелерин бузуу менен түзүлгөн: алсак, биринчи сүйлөмдөгү «илимдер» жана «терминдер» деген сөздөр «табыйгатка» таандык болсо (атап айтканда, «табыйгый илимдер» жана «табыйгый терминдер»), анда ал сөздөрдүн ортосуна тийиштүү, же жазуу белгилери коюлууга, же байламта сөз менен алакалаштырлууга тийиш эле. Эгерде, сөз «илимдердин терминдерин калыптандыруу» туурасында жүрүп жатса, анда «илимдер», «терминдер» жана «калыптоо» деген сөздөр, синтаксистин эрежелерине ылайык, ал сөздөрдүн «мүчөлөрүнүн» айкалышы аркылуу сүйлөм түзүлүүгө тийиш.

Демек, сүйлөмдөр синтаксистик эрежелерди бузуу менен түзүлгөндүктөн, сүйлөмдөрдөгү айтылуучу ойлор (ой жүшгүртүүлөр) окурмандарга жеткиликтүү түшүнүктүүлүк деңгелде берилбеген.

Акырында, авторлор тарабынан макала сөздүктөрдү илимий талдоо – анализ жүргүзүүсүнүн натыйжасында (негизинде) төрт типтеги терминдердин бардыгына келгендиктери, окурмандарда күнөм саноону туудурат. Анткени, өзүлөрүнүн адистиги боюнча: «Физиканын түшүндүрмө сөздүгүнө» талдоо-анализ жүргүзгөндүгү чындыкка туура келсе, анда алар андагы көп сандаган мүчүлүштүктөрдү көрө алышмак. Демек, акыркылар туурасында макалада сөз козголбогондугу, анализдин болбогондугунун, эгер, жүргүзүлгөн учурда дэле – анын төмөнкү тайкылыгынын далили болуп турат.

Эми, макаладагы табыйгый илимдердин терминдеринин төрт типке бөлүүсүнө карата талдоо-анализ жүргүзүүгө өтөлү.

Биринчи типтеги терминдер жөнүндө: «1. Акыркы мезгилде колдонулган орусча терминдерди ошол бойдон өзгөртпөй калыптандыруу, мисалы: трансформатор, масса, спутник, ..., заряд ж.б. [8] китептин авторлорунун бул пикирине каршы экендиги «заряд» деген түшүнүктү кыргызчага «дүрмөт» деп сөзмө-сөз которушкандыгынан көрүнүп турат» (16-19-б.б.) деп айтылат.

Албетте, [8] китептин авторлорунун, эл аралык тилден, орус тили аркылуу кыргыз тилине киргизилген терминдер кайрадан «кыргызчалаштырууга» болгон «илимий» сунуштар кескин түрдө четке кагылуусу керек жана аларды иш жүзүндө турмушка ашырууга карата жүргүзүлгөн аракеттерге ар тараптан тыюу салынуусу абзел.

Тыюу салууга үч себеп бар: биринчиси, кыргыз тилиндеги табыйгый илимдердин, айрым алганда, физиканын терминдеринин системасындагы көп убакыттан бери колдонулуп келе жаткан эл аралык терминдерди кайрадан «улутташтыруудан» - анда чаташууларды, башаламандыктарды пайда кылуу менен «системаны» «калыпка салуу», бирдиктүү бир нукка өткөрүүнү жана андан ары карай өркүндөтүүнү көп жылга артка сүрүп таштайт; экинчиси, кыргыз тилиндеги табыйгый илимдердин тармактарынын терминдерин эл аралык деңгелдеги стандартка туура келген системага келтирүү принцибинен ажыратат; үчүнчүдөн, мындан бир кылымдан азыраак убакытта кыргыздар отурукташпаган, көчмөн элдердин турмуш шарттарында тирүүчүлүктүн оокатын өткөргөн замандарда өз эне тилинин лексикасында азыркы цивилизациянын авалын чагылдырган сөздөр болгон эмес, себеби, аларга (сөздөргө) талаптар жана муктаждыктар болбогон. Ошондуктан, табыйгый илимдердин терминдерин «калыпка салууда», ыраттуу жана бирдиктүү терминдердин системасын түзүүгө карата иштерди жүргүзүүдө жана андан ары карай өнүктүрүүдө, эл аралык тилдеги терминдерди кыргыз терминдер системасына кабылдоодон, киригизүүдөн жана пайдалануу – колдонуудан башка айла да жана арга да жок.

Экинчи типтеги терминдерге карата сөз жүргөндө, терминдердин типтеринин (биринчи жана экинчи) орундары алмаштыруу менен чектелинген. Алсак, биринчи типке – адегенде эл аралык терминдер эч бир өзгөрүүсүз калтырылгандары киргизилсе, андан кийинки катарга, - экинчи типке – тескерисинче, - толугу менен «кыргызчалаштыруу» принцибине орун берилген.

Калган, үчүнчү жана төртүнчү «типтердеги» терминдерге авторлор тарабынан бөтөнчө көңүл бурулгандыктан, бирок, ал «типтердин» табыйгый илимдердин терминдерине тиешеси болбогондуктан, андагы «көтөрүлгөн маселелерди» кароону макаланын кийинки бөлүгүнө калтыруу туура таптык.

Макала айрым фактыларды жана маалымат материалдарды чогултуу жана берүү менен чектелген. Кээ бир учурда, мисал катары келтирилген фактылар, чыгарылган жыйынтыктоолордун далили, же «күбөөсү» катарында өтө албайт жана атүгүл, жыйынтыктоо катары айтылган сөздөрдү жокко чыгарган, төгүндөгөн учурларда да кезикпей койбойт.

Акыркы айтылгандарды макалада кезиккен фактылардын мисалдарында ырастайбыз.

Макаланын 19-бетинде синонимдик терминдер жөнүндө сөз болгон абзацтан кийинки, удаалаш абзацтын текси төмөнкүдөй башталат: «Ушуну менен бирге эле кыргыз тилинде экваленттүү терминдин жетишсиздигинен эсептелет».

Бул сүйлөмдөгү ой-жүгүртүүнү, же кандай илимий фактырлар жана окуялар туурасында маалыматтар берилип (айтылып) жаткандыгын түшүнүү мүмкүн эмес! А мүмкүн, кийинки сүйлөмдөрдүн контекстине карата, сөз болуп жаткан сүйлөмдүн мазмуунун ачыкка чыгаарбыз? Анда эмесе, андан кийинки сүйлөмдөрдү келтирели: «Мааниси боюнча ар башка орусча терминдер «твердость», «жесткость», «громкость» кыргызча бир эле сөз «катуулук» деп которулат. Кээ бир терминдердин кыргыз тилинде так котормосу болбогон учурларда ар кайсы авторлор башаламан же туура эмес которгон терминдер кезигет (мисалы: абберация, вырождение, критический, пружина, накачка, очарованный, странный ж.б. [8,10]».

Чындыгында акыркы келтирилген сүйлөмдөр дэле айкын-ачыктыка алып келген жок, атүгүл, кошумча тумандуулукту, кош-кайгы ой жүгүртүүлөрдү пайда кылуучу жагдайларды түздү. Алсак, орус тилиндеги үч терминдин, физиканын терминдеринин системасында алып турган «орду» боюнча мүнөздөлөөрү корутундулаган. Ошондой эле, кадимки, «карапайым» сөздөр, мисалы, критический, накачка, очарованный ж.б. ушуга окшогондорду терминдер менен бир катарга көтөрүлүүсү – кимди эле болсо да таңкалууга мажбурлайт.

[10] китебинин авторунун физиканын терминдеринин омонимдери менен, жекече алганда, «катуулуктун» «проблемасынын» үстүндө илимий изилдөөнү жүргүзгөндүгү абсолюттук чындык [7]. Бирок, бул чындык макалада туура бааланган эмес, б.а. илимий чындык өз маани-мазмуунунда түшүнүлбөгөн, туура чагылдырылбаган. Атап айтканда, [10] китептин автору, орус тилиндеги жогоруда аталган үч термин гана эмес, «прочность» аттуу терминди да «катуулук» аркылуу берилип жүргөндүгүнө көңүлүн айрыкча бурган. Андан башкада, автор тарабынан орус тилиндеги төрт ар башка түшүнүктөрдү, кыргыз тилинде «катуулук» деген бир эле терминдин жардамы аркылуу, орус тилиндеги мазмуунду, толук чагылдыруунун жолу көрсөтүлгөн. Алсак, омонимдик терминге («катуулукка») кошумча терминдик элементти киргизүү аркылуу, мисалы, материалдын катуулугу (твердость материала), катуулук коэффициенти, (коэффициент жесткости) жана курулуш материалдарынын катуулугу (прочность строительных материалов) деп берүүлөрдү, терминологиянын жалпы теориясы четке какпайт.

Акырында, «көчүрмөдөгү» соңку сүйлөмдөгү [10] китептин авторунун дарегине, айтылган сындын «векторунун жебеси», авторлордун өзүлөрүнө багытталган: Биринчиден, алар терминдер менен кадимки, «карапайым» сөздөрдүн ортосундагы, «аттын кашкасындай» таанымал айырмачылыкты көрө алышкан эмес; экинчиден, кашаанын ичиндеги сөздөр терминге айлансын үчүн, аларга сөзсүз түрдө, кошумча термин-элемент-сөздү киргизиш керек (мисалы, очарованные частицы, критическая температура ж.б.); үчүнчүдөн, макаланын авторлору «... ар кайсы авторлор баш аламан же туура эмес которгон ...» деп күчтүү сезим менен айтылганына карабастан, «которулгус» терминдердин «котормосундагы» башаламандыгын жана туура эместигин кантип «ачышкандыгынын» «ыкмасын» өзүлөрүнүн жашыруун сыры катарында көмүскөндө калтырышкан.

Бирок, жогорудой терминдерге («которулгус») кандай мамиле жасоого боло тургандыгын төмөнкүдөй «илимий» кеңешти сунушташкан: «Ошентип атоонун эквиваленти кыргыз тилинен табылбаса, анда түрк тилдүү элдердин тилинен алынып, кыргыз тилин толуктап байытууга туура келет». Андан ары, «мындай учурларда, деп сөзүн улантат авторлор, биринчиден, бир кесиптеги адистер ар бир терминдин маанисин, алар кыргыз тилинде уккулуктуу болушу үчүн кеңири талкуудан өткөрүп,

экинчиден, тилчилер менен келишип терминдерди түзүү үчүн колдонулган эрежелерди эске алып, тактап алуулары зарыл» (19-б.).

Авторлордун «кеңештерин» кабыл алуу жана илимий негиз катарында кароо менен, кыргыз тилиндеги табыйгый илимдердин терминдеринин сапаттуулугун көтөрүүгө киришүү жана жүргүзүүгө болбойт, анткени, алар тарабынан андай терминдердин бир системада турган тилдердин арасынан табылаары ишенимдүү, далилдүү жана жоопкерчиликте айтылбаган жана илимий теориянын принципдерине негизделбеген. Ошондой эле, авторлордун эл аралык терминдерге (мисалы, физикада: дифракция, интерференция, дисперсия ж.б. толгон-токой сандагы) иренжилик менен мамиле кылуу түшүнбөстүккө жатат жана жакынкы – алыстыкты көрө албагандык болот. Тескерисинче, кыргыз тилинде табыйгый илимдердин терминдерин эларалыкташтыруу: биринчиден, терминдин көпчүлүк тилдерде ага туура келген түшүнүгүн ырастайт жана бекемдейт; экинчиден, ар башка тилдерде сүйлөгөн бир тектүү илим-техникадагы иш жүргүзгөн адамдардын (адисдердин) байланышын арттырат; үчүнчүдөн, терминдерди эл аралык деңгелде системага келтирүүнүн оң жагы – билим берүү процессин уюштурууну да жеңилдетүүсүндө болуп эсептелет.

Акырында, соңку бир нече жөнөкөй сүйлөмдөрдөн турган «татаалдаштырылган» жана узун сүйлөмдө: авторлор «терминдин мааниси» менен анын «үккүлтүүлүгү» (б.а. «музгалдуулугу») ортосундагы функциялык көз карандылыктарды, байланыштарды «кеңири талкуулоону» сунушташкан, бирок, алар акыркынын (талкуулоонун) жолун көрсөтүшкөн эмес.

Дагы эле ушул сыяктуу, сөз жүрүп жаткан абзацтан кийинки, бир татаал сүйлөмдөн турган, абзацдын илимий-информациялык материалдарын түшүнүү мүмкүнчүлүгү жокко тэте. Алсак, сүйлөм: «табыйгый илимдерге тиешелүү кыргыз тилинде жазылган адабияттардын калыптануусунда, башка тилден туура эмес которулуп, түздөн-түз алынып, ушул күнгө чейин колдонулуп келе жаткан аныктамаларда кезигет: мисалы, физика илиминдеги орус тилиндеги «число степеней свободы» түшүнүгү «эркин даражалар саны» (туурасы эркиндик даражаларынын саны ж.б.с.у.)».

Алдыда (жогоруда) айтылгандарга окшош мааниде, «адабияттардын калыптануусу» жана терминдердин «түздөн-түз алынуусу» жөнүндөгү түшүнүктөрдүн өзүнүн белгисиздиги, аныксыздыгы сакталып турганда, сүйлөмдөгү туюндурулган ойду туура жана толук кабыл алуунун мүмкүнчүлүктөрү жокко эсе.

Ал эми, «эркин даражалар саны» аттуу терминдин ката которулуу, же кыргызча физиканын терминдер системасына кабылдануусунун тууралуулугуна күнөм саноонун өзү чындыкты туура чагылдырбайт, бузат.

Авторлордун туура деп эсептеген терминге караганда, алардын оюна ылайык, туура эместин, жалпы терминологиянын принциптерин позитивдүү канагаттандырган эки артыкчылыгы бар: биринчиси, авторлордун «тили» менен айтканда, «практиканын талаптарын канагаттандырып, ушул күнгө чейин колдонулуп» жана физиканын терминдеринин системасында «камыр-жумурлашып» кеткендигинде болуп саналат; экинчиси – анын түшүнүктүн физикалык маңыз-мазмунун илимий туура, так жана толук канагаттандыргандыгында жана кыскалыгы, пайдаланууга ыңгайлуулугу да анын артыкчылыгына күбөө болуп турат.

Чындыгында кыргыз тилиндеги «эркин» жана «эркиндик» деген сөздөрдүн ортосундагы «чексиз» кичине, билинээрлик болбогон айырмачылык эч жерде жана терминдерди системага келтирүүдө да текселбейт.

Илимий макала катарында сунушталган изилдөөнүн төмөнкү деңгелде аткарылышына, анын терминологиянын жана дидактиканын принциптерин өз ордуна, туура колдонулбагандыгы кедергесин тийгизген.

Алсак, макаланын маңыз-мазмунуна берилген өтө кыска мүнөздөмөдө төмөнкүдөй үч маселени чечүүгө көңүлдүн чордону бурулгандыгы: биринчиси – «... табигый илимдерди окутуунун максаттары такталгандыгы», (экинчиси)... «сөздүктөрдөгү кээ бир мүчүлүштүктөр талдангандыгы» жана акыркысында – «Терминдерди так которууга жана студенттерге туура түшүнүндүрүүгө сунуштардын берилгендиги» (17-б.) баса көрсөтүлүү менен таксыкталган, бирок, алардын бири да, ар тараптуу илимий анализдөөгө дуушар болбогон (!).

Биринчи «маселени» караганда, жалпы түрдөгү – эч бир конкреттүү байланышта болбогон «атап айтканда, »... студенттерге табияттын негизги кубулуштарын, теорияларын жана закондорун толук, илимий так берүү»; «Студенттерге ... кубулуштардын жана процесстердин өз ара байланыштарын жана ички механизмдерин түшүндүрүү» ж.б. сыяктуу бир нече куру-жалак (квазилимийлик) ой жүгүртүүлөр менен чектелишкен. Айтылган «максаттар» - ар бир эле даристин, сабактын ж.б. окуу процесстерди уюштуруудагы зарыл болгон элементардык максаттардан болуп саналат. Ошондуктан, акыркыларды «жогорку окуу жайларында табигый илимдердин топтомун окутууга коюлган максаттардын» (17-б.) деңгелине чейин көтөрүп чыгуу – ЖОЖнын дидактикасынын принциптерине дал келбейт.

ЖОЖда табияттаануу илимдерин окутуунун «максаттарынын» дидактиканын жана методанын реалдуу – **объективдүү** законченемдүүлүктөрүнө негизделбеген күрү-куркак сөздөрдүн «чөмөлөсү» экендигин, алардын өз сөздөрү аркылуу далилдейбиз.

Жогоруда айтылган максаттар гуманитардык, тилдик, экономикалык, юридикалык ж.б. кесипчиликтерге ээ болуусу студенттерди окутууда азыркы күндөгү табият тануу концепциялары («Концепции современного естествознания») сабагынын алдында да коюлгандыгын эске салып кетели (17-б), дейт авторлор.

Чын-чынына келгенде, ЖОЖда окулучу «Азыркы табияттаануунун концепциялары» аттуу предметтин өзүнүн аты таксыктап тургандай, анда табият туурасында илимдин баарлык тармактарын жалпылоочу жана концепциалдуу маселелери гана окулат, бирок анда табыйгый илимдердин тармактарынын айрым закондору, теориялары, илимий изилдөө методдору ж.б. конкреттүү, «тетиктештирилген» деңгелде, мисалы, «студенттерге ... ар бир кесипчиликтерге ылайык толук берүү»; «... студенттерге ... изилдөө методдорун тааныштыруу, үйрөтүү ... (17 – б.)» ж.б. каралбайт. Ал эми, ал предметти окутуу процессинде окутуунун «масаттары» жөнүндө «маселелер» коюлбайт, көтөрүлбөйт.

Авторлордун окутуунун «максаттарына» бөтөнчө көңүл бургандыгына түшүнүү кыйын, анткени, макалада көтөрүлгөн көйгөйлөр менен «максаттардын» ортосунда эч кандай билинээрлик байланыштар жана көзкарандылыктар да жок.

Макаланын негизги максаты катары - табыйгый илимдердин тармактарынын терминдеринин системаларынын сапатуулугунун деңгелин көтөрүүнүн көйгөйлөрүнө багышталгандыктан, ал көйгөйлөрдү чечүү максаттарын көздөгөн бир катар “сунуштарды” киргизүү менен аяктагандыгы табыйгый көрүнүш экендигин түшүнүү кыйындыкты туудурбайт.

Сунуштоолор иш жүзүндө турмушка ашырылган учурда, табыйгый илимдердин терминологиясынын көйгөйлөрү толугу менен акырына чейин чечилбесе да, негизинен бүтмөк, жок эле дегенде, кайрадан аларга (көйгөйлөргө) кайрылуунун зарылдыгы болмок эмес. Ошондуктан, мындай «чырмашкан-чечилгис түйүндү» биротоло жок кылып таштоочу «сунуштарга» карата сөз козгоонун, жүргүзүүнүн ыгы келип тургандыктан, алардын «тизмесин» жана өтө кыска маңыз-мазмунун келтиребиз: «Сунуштардын» биринчи катарында: «... терминдерди талдоого атайын жумушчу топторун түзүүсү» (20-б.) талап кылынса, экинчисинде – аларды («топторду»)

“ЖОЖларында жана илимий мекемелерде түзүү” коюлган, ал эми, калган эки сунуш (3-жана 4-): «топтордун» терминдердин сөздүктөрүн даярдоолорун жана чыгарууларын ичине камтыйт.

«Сунуштар» эч кандай илимий гипотезаларга, терминологиянын жалпы принциптерине, терминдердин үстүнөн иш жүргүзүүнүн өткөндөгү практикасына ж.б. негизделген эмес, тескерисинче, анын («сунуштардын») «стили» тарыхтын жакынкы өткөн жылдарындагы: кааласаң да – каалабасаңда аткарууга мажбурлоочу компартиянын директивдүү «көрсөтмөлөрүн» эске салат.

Автордук «сунуштар», «көйгөйлөрдү» чечүүнү толугу менен турмушка ашыруу гана эмес, алардын бири да «күн тартибине» коюлбаган. Мисалы, макаланын бүткүл көлөмү боюнча, айрым алганда, «сунуштарда» да, чыныгы, азыркы күндүн практикасынын талаптарын канагаттандырууга зарыл болгон, терминдердин системаларында кезигүүчү: көп маанилүүлүктүн, көп сөздүүлүктүн, синонимдик жана омонимдик терминдердин, аббревиатуралык терминдердин, башка тилдерден терминдерди кыргызчага которуунун жолдорунун жана анын азыркы тилдеги орфографиясынын, орус тилиндеги терминдердин системасында туура эмес түшүнүктөрдүн негизинде кабыл алынган (алсак, физиканын терминдеринин арасында: электр кыймылдаткыч күчү, аттын күчү, жарыктын күчү ж.б.) терминдерди кыргыз тилине которуунун принциптеринин ж.б. ушуларга окшогон көйгөйлөргө макаланын «эшиги» толугу менен жабылуу бойдон калган.

Тилекке каршы, макалада азыркы учурдагы кыргыз тилиндеги терминологиянын көйгөйлүү маселелерин чечүүгө карата «сунуштар», 20-кылымдын жыйырманчы жылдарынын кап- ортосундагы кыргызстанда түзүлгөн тунгуч терминологиялык комиссиянын иш-аркеттерин кайталап калуусу – өтө эле аянычтуу көрүнүш болуп саналат.

Эгерде, макаланын авторлор жааматы, билнээрлик көп убакыт мурун (80 жыл) түзүлгөн «тунгуч комиссиянын» иш-аракеттерин улантуучулар катарында саналган, азыркы кездеги илимдердин кыргыз улуттук академиясынын тил илими институтунун алдындагы атайын терминологиялык комиссиянын [3], үзүрлүү иштери менен тааныш болушканда, албетте, жогоркудай куну качкан жана илимий сапаттуулукка ээ болбогон «сунуштар» келип чыкмак да жана айтылмак да эмес.

Акырында, буга чейинки сөз болгон «сунуштар» терминологиянын көйгөйлөрүн чечүүнүн биринчи этабы экендеги макалада баса көрсөтүлүү менен, анын экинчи этабы жөнүндө: «Келечекте терминдерди системага келтирүүнүн экинчи этабын, жалпы эле тектеш түрк тилиндеги (казак, азербайджан, ... ж.б.) терминдерди эске алуу менен Эл аралык конференцияларда талкуулап ишке ашыруу учурдун талабы деп эсептейбиз» (20-б.) деп айтылган.

Бул сүйлөмдө баяндалган авторлордун көп сырдуу жана табышмактуу ой жүгүртүүлөрүнүн «жандырмагын» табуунун ыкмасы жана мүмкүнчүлүктөрү жок. Мунун себептерин төмөнкүлөр таксыктайт:

- Убакыт өтүү менен келечекте пайда болуучу (же күтүлгөн) «окуяларды» (көйгөйлөрдү) чечүүнү бүгүнкү күндүн (мезгилдин) «күн тартибине киргизүү, бул – туура ойлоонун логикасынын принциптерин одоно түрдө бузуу менен гана кошоктолбостон, ал – убакыттын фундаменталдык бирден-бир атрибутунун табыятына (тегине) доо кетирет, себеби, убакыт бир багытта (бүгүнкүдөн эртеңкиге, акыркыдан бүрсүгүнкүнү карай (көздөй) ... жана бир калыпта «агат», тескери багытта болбойт.

- Кашаа белгисинин ичиндеги «тектеш тилдердин» ичинен «жана башкаларын», андан (кашаадан) «чыгарып» таштаган учурда дэле, калган, жети тилдеги терминдерди, бир эле убакыттын ичинде «эске алуунун» методикасы жана методу жөнүндө маалыматтар айтылбагандыктан, «эске алуу» көйгөйүн так гана эмес, болжолдуу түрдө

чечүү мүмкүнчүлүгү жокко тэте;

- «Эл аралык конференциялардын» координаттары («мейкиндикте» алып турган орду) аныксыз бойдон калгандыктан, анда талкууга алынуучу маселелер аты аталып көрсөтүлбөгөндүктөн, убакыт боюнча мезгилдүүлүгү да конкреттүүлүктү ичине кымтыбагандыктан ж.б. «суруолор» жоопсуз, ачык бойдон калгандыктан, мындай конференцияларды уюштуруунун практикалык пайдалуулугу жана теориялык негиздүүлүгү, керектүү – зарылдыгына окурмандардын күнөм саноо жана шектенүү сезимин түзбөй коё албайт.

- Бир нече жөнөкөй сүйлөмдөрдөн турган татаал сүйлөм «орто-аралыктары» тийиштүү жана зарыл болгон байламта сөздөр жана жазуу эрежелерине ылайык колдонулуучу жазуу белгилери менен «ажыратылып» - байланыштырылбагандыктан, сүйлөмдө (татаалынын) авторлордун баяндоого тийиштүү болгон ой-пикирлери толугу менен окурмандарга жетпей калган.

Жазуу түрүндө берилген ар кандай чындык – илимий маалыматтарды чагылдырган макалада колдонулган терминдердин жана түшүнүктөрдүн маңыз-мазмунуна дал келүүсү жана түшүнүктөрдүн аныктамалары, түшүнүктөрдөгү кубулуштардын өз ара байланыштарын жана көз карандылыктарын туура туюндурулуусу – макаланын мазмундуулугунун, сапаттуулугунун чени катарында эсептелээри бекер эмес. Анткени, илимий макалада бирин-эки терминдин ката (туура эмес) берүүлүсү макаланын бүткүл мазмунун терс багытка өзгөртүүсү, атайылап түшүндүрүүнү талап кылбайт.

Макалада бир катар терминдердин, түшүнүктөрдүн жана аныктамалардын ката берилгендигине жана өз ара (бири-бири менен) алмашууга (чаташууга) дуушар болгондугу да, анын илимий деңгелинин төмөн түшүп кетүүсүнө себепкер болгондугу байкалат.

Аларга төмөнкү мисалдар «күбөө» катары өтө алышат:

- «... физика, математика, ... ж.б. терминологиялык түшүндүрмө сөздүктөрү кыргыз тилинде жарыкка чыкты» (17 –б.).

Жалпысынан караганда, терминологиянын кыргыз тилиндеги «сөздүктөрү» ушул убакка (күнгө) чейин чыккан эмес(!), ошондой эле, жакынкы жылдары чыгарылуу (чыгып калуу) мүмкүнчүлүктөрү дээрлик жокко тэте, себеби, «терминологиялык сөздүктөрдү» чыгаруу «иш-пландарга» киргизилбеген.

Жогорудагы сүйлөмдөгү «Физиканын терминологиясынын сөздүгү», макаланын «Адабияттар» бөлүмүндө: «Физика терминдеринин түшүндүрмө сөздүгү» деген ат менен берилген.

Демек, бул учурда авторлор: «Терминди» - түшүнүктүн атын «терминология» - терминдер жөнүндөгү илим, окуу менен чаташтырылгандыгы ап-ачык эле көрүнүп турат;

- «... окуучулар «материя», «зат», ... сыяктуу фундаменталдык, табигый илимий түшүнүктөрдү... (18 –б.) деген сүйлөмдө «терминдер» (материя, зат...) түшүнүктөр менен алмаштырылышы – терминологиянын «көзү» менен караганда да жана дидактиканын принциптерине да ылайык – коё берилүүгө катуу тыюу салынган каталардан болуп саналат;

- дагы эле 18-беттеги: «... илимдин терминологиялык системасы...» деп айтылуу менен, «терминдердин системасы», «терминологиялык системага» айланып кетүүсү – ката, туура деп табууга болбойт. Анткени, дээрлик баарлык учурда, «система» аттуу (деп аталган) термин – бири-бири менен байланышта жана элементтердин (биздин мисалыбызда: терминдердин көп сандуу тобунун аты) болуп эсептелсе, ал эми, «терминологиялык система» - терминологиянын негизин түзүүчү принциптердин биримдиги болгондуктан, алар бирин-бири алмаштыра албастыгы түшүнүктүү, өзгөчө,

атайын далилдөөнү талап кылбайт.

- «... түрк тилдүү элдер колдонгон атоолорду сандыктан чыгарып жандандыруу. Мисалы, республика – жумурият, теория-назарият, профессор-мударис, ...» (19-б.) деп айтылат.

Бул орунда жалаң гана табыяттануу илимдеринин терминдери туурасында сөз жүрүп жаткандыктан, мисалда аты аталган «терминдердин» (жумурият, мударис,...) табигый таануунун терминдери менен бир «катардан» орун алуусу – таңкалуу гана пайда кылат.

- Авторлор төртүнчү типтеги терминдерди караганда: «[10] китептин автору.. «дефект» деген терминди үч эквиваленттүү терминдер менен которгон: кемчилик, жетишпегендик, бузулгандык ...» (19-б.) деп, «китептин авторун» сындын «төөбастысына» алууга аракеттер жасалган.

Бул «сындар» аркылуу авторлор өзүлөрүнүн терминдер жана номиналдык сөздөрдүн ортосундагы, оркойуп чыгып-көрүнүп турган, айырмачылыктарды көрө алышпагандыгын ашкерелешкен.

- Дагы эле, алдыда айтылып өткөн сыяктуу: «... ар кайсы авторлор баш аламан же туура эмес которгон терминдер кезигет (мисалы: абберация, вырождение, критический, ... ж.б. [8,10]» (19 –б.), деген текстте терминдер жана номиналдык сөздөр орун алмаштырылып, чаташтырылгандыгы ачык көрүнүп турат, б.а. абберация [дан] башкалары орус тилиндеги кадимки эле номиналдык сөздөр болуп саналат.

- Төмөнкү текстте: «... орус тилинде «число степеней свободы» түшүнүгү эркин даражалар санында (19 –б.) элементардык каталар кетирилген. Мында, «терминдин» ордун «түшүнүк» «басып» алган (туткундаган). Алсак, эгерде, «эркин даражалар санына» карата түшүнүк берилбей жана аны чектөөчү «аныктама» белгисиз бойдон калса (айтылбаса), анда терминдин жалаң өзү эч кандай маңыз-мазмунга ээ болбогон сөздөрдүн тобу бойдон калат. Ошондуктан, «термин» жана «түшүнүктү» чаржайыт, өз мааниисинде жана ордунда колдонбоо – табыйгатта болучу кубулуштардын ортосундагы байланыштарды жана өз ара көз-карандылыктарды бузууга алып келет.

- Дагы эле, авторлордун «чаташууларын» макаланын 20-бетиндеги төмөнкү тексттен кыйындыксыз көрүүгө болот: «... ботаника боюнча сөздүктө «масса» жана «салмак» түшүнүктөрү чаташтырылган, ...» деп жыйынтыкташат авторлор.

«Масса жана салмак» «түшүнүктөр» эмес, алар «терминдер» экендигин авторлордун көңүлүн бурабыз. Анткени, «сөздүктөрдө», эреже катарында, терминдер жана ага берилген аныктамаларга орун берилет. Демек, «ботаника сөздүгүндө» «түшүнүктөрдүн» чагылдырылышы мүмкүн эмес, себеби, чаташууга «катышуучу» түшүнүктөрдүн өзүлөрү жок!

Адабияттар

1. Кидибаев М.М. Мааткеимов Н.О., Шаршеев К. Кыргыз табигый илимдериндеги терминдердин түзүлүшүндөгү көйгөйлөр. //Вестник ИГУ, № 15, -Кракол, 2005.
2. Ленчик В.М. Интеграция наук и унификация научно-технических терминов. //Вестник академии наук СССР. –М., 1980, № 8.
3. Орозбаева К.О. Терминологическая работа в Киргизи ССР. Кн.-Проблематика определений терминов в словарях разных типов. –Л.: Наука, 1976.
4. Нуракунов М. О научно-педагогическом уровне перевода учебников физики для средней школы. “Тр. Пржевальского педагогического института” (сер. физико-математических наук). –Каракол, 1972.
5. Нуракунов М. Научно-методические вопросы унификации терминологии

физики на кыргызском языке. –Каракол, 1993.

6. Нуракунов М. Современное состояние физической терминологии на кыргызском языке и некоторые вопросы упорядочения ее основы. //Труды Пржевальского педагогического института (сер. физико-математических наук). Т. XVI. –Пржевальск: Мектеп, 1970.
7. Нуракунов М. Омономы и синонимы в кыргызской физической терминологии. //Труды Пржевальского педагогического института” (сер.физико-математических наук). Т. XIII. –Пржевальск: Мектеп, 1968.